

András Ferenc

A hagyomány paradoxona

Tételezzük fel, hogy egy profitorientált cég a középkori paraszti hagyományokat bemutató skanzenet működtet egy civilizációtól távoli, Isten háta mögötti tanyán. A profitorientált kifejezés jelen esetben arra utal, hogy a cég a mind nagyobb anyagi hasznot a felidézett kor lehető legteljesebb és legpontosabb megjelenítésével kívánja elérni. E cél megvalósítása érdekében nemcsak a parasztházat, nemcsak a paraszti udvar tárgyait, eszközeit mutatja be, hanem az egész életformát életre kelti. A cég jól fizetett alkalmazottai paraszti gúnyát öltenek, sőt, jó pénzért egész családok – asszonyostul, gyerekestül – telepednek a helyszínre, hogy hosszú évtizedeken keresztül ott és úgy éljenek, ahogyan a cég múltidéző érdeke azt megkívánja.

Most pedig képzeljük el, hogy turistaként egyszemélyes látogatást teszünk ebben a skanzenben. A távoli tanyán nincs semmi, ami a XXI. századi civilizációra utalna. Időutazónak érezhetjük magunkat, miközben bejárjuk a feltámasztott világot. S hogy az illúzió teljes legyen, amikor egy fiatal legény egy friss szénával megrakott talicskát tolvá elhalad mellettünk, archaikus tájszólással és parasztos nyersességgel megjegyzi:

– Mit bámészkodik itt? Úgy néz ki, mint aki a jövőből csöppent ide.

Hirtelen átvillan elménkben a gondolat: „Lehetséges, hogy ő nem tudja? Nem tudja, hogy ez itt egy látványvilág? Talán a legény és társai már mind itt születtek, és a múltidézés teljessége érdekében senki sem mondta meg nekik, hogy ez nem a valóság, hanem csupán egy kirakat, ahol a szereplők letűnt életformákat játszanak el. Vajon hogyan tudnánk nekik bebizonyítani, hogy mi is az igazi realitás?”

Könnyű belátni, hogy a skanzen helyszínén minden amellett szól, hogy ez a világ valóságos világ, és mi, az odakintről érkezettek beszélünk zagyvaságot, amikor előlünk a hagyományörző skanzen teóriánkkal. Vagyis ahhoz, hogy meggyőzzük őket az igazunkról, szükségképpen ki kell mozdulnunk a helyszín kontextusából.

Ez a kimozdulás azonban nem lehet térbeli. Azzal ugyanis, hogy a legénynek megmutatjuk a jelenkor nagyvárosait, modern technikáját és életformáját, még nem bizonyítottuk be azt, hogy az ő világ nem egy valódi, hanem szerepjátszó világ. Látva Budapest utcáit, a fiú nyugodtan megállapíthatja: „Jól van, ti így éltek, én úgy élek. De mitől lenne a ti világotok valódibb, mint az én világom?”

Kézenfekvő megoldásnak tűnik a fiatalember elé tenni azt az alapító okmányt, amelyet egykoron a skanzen létrehozó cég fogalmazott meg. Esetleg megmutatni a nevére szóló bankszámláját, amelyre a fizetését utalják. Ezek azonban szintén nem tekinthetők bizonyítéknak. Lehet a háttérben egy manipuláló szándék, amellyel a magát valódinak mondó világ ki akarja sajátítani a másik világ javait. A legény világa is kiállíthat dokumentumokat, felmutathat talléros ládákat, mondván: „a ti világotok egy futurista szerepvilág, amelyet mi hoztunk létre, mi finanszírozunk”. A lényeg ugyanaz: hogy ki hazudik, ki nem, az egyik világ egyoldalú dokumentuma alapján nem dönthető el.

A helyszín kontextusából kimozdulni itt csakis azt jelentheti, hogy sikerül megadni a skanzen létrejöttének és működésének hiteles indokát. Egy középkori parasztgazdaságban és egy azt idéző látványgazdaságban elvileg minden lehet teljesen azonos. Létrejöttük és működésük gyakorlati indoka azonban eltérő. Fogalmazhatunk úgy, hogy e két jelenség az őket létrehozó indokok alapján különböztethető meg egymástól.

Ezzel az állítással eljutottunk ahhoz a ponthoz, amelynél kapcsolódhatunk Nyíri Kristóf *Hagyomány és képi gondolkodás* című dolgozatához (NYÍRI 2002). A dolgozatban a szerző két helyen is említést tesz a „hagyomány filozófiájának paradoxonáról”. Mint írja: „Legkésőbb Max Scheler¹ óta tudjuk, hogy bármely adott hagyomány *funkcionalitásának* átlátása óhatatlanul az illető hagyomány kötelező érvényének meggyengüléséhez vezet. Amint a történeti-szociológiai elemzés valamely áhitattal követett hagyományról kimutatja annak profán-gyakorlati *célszerűségét*, követendőségének vagy mellőzhetőségének kérdése érvek és ellenérvek függvényévé válik.” Tehát: „minél inkább meggyőződünk valamely tradíció követésének tényleges hasznosságáról, annál kevésbé érezzük az adott tradíciót mintegy bensőleg kötelezőnek – vagyis tradíciónak.” A hagyomány paradoxona eszerint olyan fordított arányosság, amelyben az egyik oldalon a tradíció funkcionális kontextusának *megértése*, míg a másikon a tradíció kötelező érvényének *ereje* áll. A fordított arány értelmében pedig az egyik oldal erősödése szükségképpen a másik oldal gyengüléséhez vezet. Tekintsük most az arány két szélsőséges esetét:

- Amikor teljessé válik a tradíció hasznosságának megértése, akkor megszűnik kötelező érvényének ereje.
- Amikor kiteljesül a tradíció kötelező érvényének ereje, akkor megszűnik a hasznosságának megértése.

A paradoxon, vagyis az ellentmondás feloldhatatlansága a tradíció alkonyát jelenti. Az első esetben azért, mert megértett, de hatástalan szólamná korcsosul. A megértés által ugyanis elveszti szakralitását, és így az abból eredő általánosan kötelező érvényt. A második esetben azért, mert erőteljes, de irracionális, dogmatikus paranccsá válik. Elhamarkodott lépés lenne azonban ebből a fordított arányosságból azt a következtetést levonni, miszerint tradíció alapján cselekedni annyi, mint a tradíció *megértetlen* autoritása alapján cselekedni. Pontosabban egy ilyen következtetés akkor, és csak akkor vonható le, ha a tradíció megértését kimeríti a profán-gyakorlati célszerűség, a funkcionalista kontextus megértése; vagyis ha a tradíció megértése *nem több* hasznosságának belátásánál. Ennek fényében a hagyomány paradoxonának feloldása nem jelent mást, mint megadni egy hasznosságában megértett és hatni képes tradíció képletét.

Ezt a megoldást javasolja Nyíri, amikor az előbb idézett tanulmányában így fogalmaz: „Úgy gondolom, hogy a multimedialitás világában ez a paradoxon kevésbé élesen jelentkezik. Hiszen a dinamikus kép szöveggel ötvözve azt a közeget alkotja, amely – hirdásban, narrációban, politikai és tudományos érvelésben – az emberiség eddigi története során a leginkább racionális gondolkodásra és legradikálisabb felvilágosításra ad lehetőséget. [...] Az interaktív multimedialis közegben közösségiség és racionalitás optimális viszonya valósulhat meg.” Ugyanakkor tanulmánya egy korábbi pontján a szerző megjegyzi, hogy javaslata a paradoxon pusztán részleges feloldásának tekint-

¹ „Bewußte ‘Erinnerung’ stellt die Auflösung, ja die eigentliche Tötung der lebendigen Tradition dar.” (SCHELER 1928, 29.)

hető. S bár e részlegesség explicit kifejtésével az írásban nem találkozunk, a sorok között mégis ráakadhatunk. Eszerint az interaktív multimediális közeg olyan *lehetőség*, amely a paradoxon feloldását jelentő racionális szint megvalósulásának feltételeit soha nem látott mértékben biztosítja.

PRIVÁT NYELV – PRIVÁT TRADÍCIÓ

Meglátásom szerint a paradoxon igazi mélysége akkor tárul fel, ha e lehetséges interaktív közeg szereplőit vizsgáljuk. Legyen e megközelítés kiindulópontja az a feltevés, hogy a hagyomány paradoxona az individuális, a privát élettér, valamint a közösségi, a társas érintkezés szférájának alapvető különbségében gyökerezik! Innen nézvést talán nem is analógiáról, hanem ugyanazon probléma egymásra épülő rétegeiről van szó, ha a nyelv, a nyelvhasználat társas aspektusa és a privát nyelv lehetősége kapcsán a tradíció társas jellegéről, illetve a „privát tradíció” lehetőségéről beszélünk. A következőkben e perspektíva leglényegesebb elemeit fogom bemutatni.

Nyíri a privátnyelv-argumentumot külön tanulmányban tárgyalja (NYÍRI 1994, 100–116). Megfogalmazása szerint a 'privátnyelv-argumentum' kifejezés egy meghatározott filozófiai stratégiára vonatkozik, egy olyan kérdéskörre, amely a Descartes és Locke nevéhez köthető paradigma középpontjában foglal helyet. Maga a „privát nyelv” kifejezés wittgensteini eredetű (WITTMENSTEIN 1992, 202. §, 243. §, 258. §, 269. §), és az érv Wittgensteinen keresztül erőteljesen befolyásolta az egész filozófia, de különösen az analitikus filozófia hagyományát. (E hatás Donald Davidson munkásságában egészen odáig vezetett, hogy – mivel szerinte az első nyelv nem lehet privát nyelv – elutasítja a descartes-i paradigmát [DAVIDSON 2001])², Nyíri tanulmányában emellett érvel, hogy Wittgenstein privát nyelvvel kapcsolatos felfogásának hátterében mindenekelőtt a beszélt nyelvvel szembeni elfogultsága áll. Felhívja a figyelmet Bronislaw Malinowski esszéjére, amelyben radikális különbségről olvashatunk az „élő, a tényleges megnyilvánulásokban létező” és a „halott, írott-bevésett” nyelvek között.³ E különbség elsősorban a helyzetkontextushoz, a nyelven kívüli környezethez való viszonyból, illetve az ott betöltött szerep alapvetően eltérő jellegéből fakad. Amíg a primitív, csak beszélt nyelv szavainak jelentése nagyban függ az adott szituáció kontextusától, addig az írott dokumentumok „természetszerűleg izoláltak”, „azzal a szándékkal rögzítettek, hogy azok önmagukban megálljanak s önmagukban érthetők legyenek” (NYÍRI 1994, 101–102). Mindebből világosan kitűnik, hogy amennyiben a beszélt nyelv felé közelítünk, annyiban a kijelentéseket a nyelvi, illetve a nyelven kívüli kontextustól nagyobb mértékben tesszük függővé, míg a nyelv írásos formája felé tartva egyfajta absztrakt, a konkrét szituációtól mindinkább elvont „realitásra” helyeződik a hangsúly.

Nyíri szerint ez utóbbi folyamat az úgynevezett „nyugati kultúra” meghatározó szála. Egy róla készült portréfilmben ennek kapcsán így fogalmaz: „Úgy gondolom, hogy körülbelül Homérosz koráig a racionális, a problémamegoldó gondolkodás kollektív folyamat volt. Az írásbeliség és a könyvnyomtatás századaival azonban a gondolkodás egyre gyakrabban szakítja meg kollektív szálait, és a gondolkodó visszavonul saját biológiai egyéniségébe. A magányos gondolkodás kialakulását általában vívmányként fogjuk fel,

² Davidson ezen érvelésével több írás is foglalkozik az *Igazság és kommunikáció* című (BOROS 2004) kötetben.

³ OGDEN-RICHARDS 1923. kötet függelékeként jelent meg. Nyíri megállapítja, hogy Wittgenstein osztozott Malinowski beszélt nyelv iránti elfogultságában. (lásd még NYÍRI 1989, 68–73.)

ugyanakkor tele van olyan kényszerű megoldásokkal, amit a kollektíva hiánya diktál. [...] Egyszer érdemes volna megnézni, hogy egy ilyen racionális gondolkodás miként tekinthető kényszerű stratégiának, melynek során az individuum nem támaszkodhat a kollektív gondolkodás őseredeti mintázatára. A szillogizmust egyszer ne mint a logika vívmányát nézzük, hanem mint egy kényszerű pótszert arra az esetre, amikor nem áll föl és nem ül le a kollektíva, hanem mindent egyedül kell elvégezni – s ekkor hogyan pótolják a premisszák a beszélgetőtársakat [...]”⁴ Ennek fényében a privátnyelv-probléma a kollektív gondolkodás egyfajta töréspontjaként fogható fel, amely nem jelentkezik sem egy tisztán közösségi mechanizmus működésekor, sem a privátum kiteljesedésekor. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy ez a töréspont a nyelvhasználat szükségszerű velejárója. Az egyik oldalon ugyanis nem mondhatunk le a gondolkodás, a nyelvhasználat, a jelentés kollektív jellegéről, hiszen egy tisztán közölhetetlen, mások számára hozzáférhetetlen elemekből álló elmélkedés némaságot eredményezne. A másik oldalon pedig nem mondhatunk le a gondolkodás, a nyelvhasználat szereplőinek a kollektívához történő egyéni, spontán hozzájárulásáról, mert ezzel kizárnánk a nyelv, a gondolkodás változásának, megújulásának, fejlődésének egyedül lehetséges forrását. (Lásd ezzel kapcsolatban NYÍRI 1994, 48–62.) Így megállapítható, hogy a privátnyelv-probléma az egyedi, a konkrét és a megismételhetetlen, valamint a társas, a szabályos, az ismétlődő – az egyes és az általános közötti érintkezés, bizonyos aspektusból konfliktus, megjelenési formája.⁵

A privátnyelv-probléma a tradíció szempontjából akkor kaphat központi szerepet, ha az általában vett hagyomány és a nyelvhasználat egymástól elválaszthatatlan kategóriák. Ezt az álláspontot Nyíri Wittgenstein vonatkozásában a következőképp foglalja össze: „Úgy vélem, hogy Wittgenstein előszeretete a szóbeliség s érdeklődése a primitív társadalmak iránt, tekintélyelvű pedagógiai nézetei, tradicionalizmusa, a jelentés általa képviselt használatelmélete s a privát nyelv lehetőségével szemben kimunkált érvei összességükben koherens szemléletmódot alkotnak.” (NYÍRI 1994, 109.)⁶ Ennek értelmében, amennyiben lehetséges privát nyelv, annyiban privát tradíció is lehetséges; illetve amennyiben a nyelv a meghatározó jegeit a társas-individuális karakterből nyeri, úgy a tradíció fogalma is e karakter figyelembe vételével lehet értelmes.

Korábban úgy fogalmaztam, hogy a hagyomány paradoxonának feloldása nem jelent mást, mint megadni egy hasznosságában megértett és hatni képes tradíció képletét. Ezt követően abból a feltevésből indultam ki, hogy a hagyomány paradoxona az individuális és a közösségi alapvető különbségében gyökerezik. E feltevés hátterében az áll, hogy a hagyománnyal kapcsolatban nem beszélhetünk sem hatékony működésről, sem annak megértéséről, ha elvonatkoztatunk a tradíció hordozó szereplőktől. A szereplők vonatkozásában két alapvető szféra különböztethető meg: a privát és a kollektív szféra. E megkülönböztetés alkalmat adott a tradíció és a nyelvhasználat közötti analógia felvázolására. Az analógia tanulsága az volt, hogy a privát, illetve a kollektív szférák érintkezési pontja mind a nyelvhasználat, mind a tradíció működési feltételének tekinthető.

⁴ A film Nyíri Kristóf 60. születésnapja alkalmából készült 2004 decemberében – megtalálható a Pécsi Filozófia Doktoriskola archívumában (ANDRÁS 2004).

⁵ Nyíri a privátnyelv-argumentum tanulságait a következőképp fogalmazza meg: „[...] az írásbeliség viszonyai között a privátnyelv-probléma egyszerűen *érdektelen*, noha idővel minden bizonnyal visszanyerheti érdekességét – midőn a jelentés fő hordozójává a másodlagos szóbeliség, az elektronikus kommunikáció válik.” (NYÍRI 1994, 111.)

⁶ Vagy egy másik, általánosabb megfogalmazása a nyelv és hagyomány szoros kapcsolatának: „az egyetemes nyelv eszméje nem kevésbé illuzórikus, mint az egyetemes életformáé” (NYÍRI 1994, 57).

A nyelvtanulás során gyakran úgy sajátítunk el alapvető elemeket, hogy azt csak később, az illető elem nyelvben történő használatakor értjük meg (vagy soha, hiszen nyelvhasználatunk sohasem teljesen tudatos [NYÍRI 1994, 58]). Ezeket az elemeket autokratikus módon fogadtatják el velünk – a nyelv működésének érdekében vagyunk kénytelenek használni őket. Ami tehát racionálissá teheti számunkra ezt az irracionális mozzanatot, az a nyelvhasználat egésze – *kell*, hogy legyen e résznek értelme, mert nélküle az értelmesnek felfogott egész nem működik. Vagyis a megértés, a használat indoklása egy tágabb struktúra elfogadása révén történik.

A bevezető skanzen példánk azt sejteti, hogy az indokok megértése – hasonlóan a profán-gyakorlati célszerűség megértéséhez – bizonyos vonatkozásban szintén a tradíció erejének gyengüléséhez, mi több, megszűnéséhez vezet. Ez azonban, az elmondottak alapján, koránt sincs így. Amennyiben ugyanis főhősünk megérti és elfogadja, hogy világa egy feltámasztott, külső célt szolgáló látványvilág, úgy azt is be kell látnia, hogy élete immár végérvényesen megváltozott. E belátás révén döntési helyzetbe kerül. Dönthet úgy, hogy elhagyja a tanyát, de dönthet úgy is, hogy marad. Számunkra csak ez utóbbi a releváns eset. Vajon milyen indoka lehet a maradásra? Bizonyára számos: ragaszkodik a megszokott napirendhez, fél a változástól, az idegen kihívástól, vagy egyszerűen csak szereti azt az életet, amelyet addig élt. Nem zárhatjuk ki az indokok sorából azonban azt sem, miszerint azért marad, mert megérti, hogy a tágabb közösség számára – beleértve saját magát (de nem csak magát) – fontos a hagyományok megőrzése, gyakorlása, és ezért ő tenni is akar. Így a közösségi érték, mint egy interperszonális érdek, az egyéni cselekvés mozgatórugójává válik.⁷ Olvasatomban ezt jelenti a Nyíri által igényelt „közösségiség és racionalitás optimális viszonyának megvalósulása”.

Összefoglaló módon úgy fogalmazhatunk, hogy a paradoxon feloldásának lehetőségét a tradíció egy tágabb kontextusának megértése biztosíthatja. Mivel a hagyomány paradoxonának forrása, az elmondottak alapján, a tradíció létrejöttét, fennmaradását indokló tényezők háttérbeszorulása, a „Miért van hagyomány?” kérdés jelentésének felejtése, ezért feloldásának esélye e kérdés aktualizálásában áll.

IRODALOM

- ANDRÁS Ferenc (szerk.) 2004. *Portréfilm Nyíri Kristófról*. Pécsi Filozófia Doktori Iskola–Part-Oldalak Kulturális Egyesület, Pécs–Dunaföldvár. andrasf@tolna.net
- BOROS János (szerk.) 2004. *Igazság és kommunikáció*. Pécs: Brambauer.
- DAVIDSON, Donald 2001. The Second Person. In *Subjective, Intersubjective, Objective*, Oxford: Clarendon Press.
- NYÍRI Kristóf 1989. *Wittgenstein és a gépi intelligencia problémája*. Budapest, Kelenföld: Keresztút.
- NYÍRI, Kristóf 1994. Írásbeliség és a privátnyelv-argumentum. In *A hagyomány filozófiája*, Budapest: T-Twins–Lukács Archívum.
- NYÍRI, Kristóf 2002. Nyelvszokás és nyelvújítás. In *A hagyomány filozófiája*, Budapest: T-Twins–Lukács Archívum.
- NYÍRI Kristóf 2002. *Hagyomány és képi gondolkodás*. Székfoglaló előadás a Magyar Tudományos Akadémián. www.fil.hu/nyiri/szekfoglalo/tlk_wpd.htm
- OGDEN, Charles, K.–RICHARDS, Ivor Armstrong 1923. *The Meaning of Meaning*. London: Routledge - Kegan Paul.
- SCHELER, Max 1928. *Die Stellung des Menschen im Kosmos*. Darmstadt.
- WITTGENSTEIN, Ludwig 1992. *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest: Atlantisz.

⁷ Egy ilyen indok mögött például olyan elvek állhatnak valamiféle tágabb kontextus megalapozóiként, mint a 'jobb tudni, mint nem tudni', vagy a 'jobb emlékezni, mint felejtetni' premisszák. Ezek megértése lényegében a 'jobb' fogalmának közösségi felfogását jelenti: ami jobb, az személyesen azért jó, mert a közösségnek jobb.

El Greco: Krisztus az Olajfák hegyén
170 × 112,5 cm, olaj, vászon
Szépművészeti Múzeum Bp.